

Joanna Papiernik
Uniwersytet Łódzki

Problem nieśmiertelności duszy w humanistycznej myśli epoki Renesansu

Summary

THE PROBLEM OF THE IMMORTALITY OF THE SOUL IN RENAISSANCE HUMANIST THOUGHT

During the Renaissance an increased interest in the problem of the immortality of the soul was observed, and although this question became particularly important for the philosophers of the sixteenth century, it is worth noting that it was widely discussed already in the *quattrocento*. This article presents some results of the research on the revival of the analyses regarding human immortality; it discusses the impact of a humanists' new vision of man and education on the dispute on immortality. *Studia humanitatis*, as an expression of Renaissance anthropocentrism, had the effect in the form of treaties on human dignity and nobility. Adding to this the concept of individualism in the humanistic pedagogy and new translations and editions of ancient works, including *De Anima* of Aristotle and the commentaries on this text, we have an explanation for the intensification of the discussions on the immortality of human soul.

Key words: humanism, immortality of the soul, human dignity, human nobility, anthropocentrism.

red. Paulina Marchlik

Dla średniowiecznego świata chrześcijańskiego, co może wydać się paradoksalne, nieśmiertelność duszy ludzkiej nie stanowiła pierwszoplanowego zagadnienia¹. Traktaty bezpośrednio dotyczące tego problemu są dość nieliczne,

¹ Opinia ta niejednokrotnie została wyrażona przez badaczy. Ogólnie rzecz ujmując, panuje zgoda co do tego, że zagadnienie nieśmiertelności pozostawało na uboczu intelektualnych przedsięwzięć średniowiecza, nie jest to jednak paradoksalne o tyle, że przyczyną takiego *status quo* było dogmatyczne traktowanie omawianej kwestii, powszechne uznawanie oczywistości

zaś klarowna obrona jednostkowej nieśmiertelności wyrażona została przez chrześcijańskich myślicieli przede wszystkim w ramach sporu o jedność intelektu możliwościowego². W okresie renesansu natomiast obserwuje się wzrost zainteresowania problematyką nieśmiertelności duszy i choć szczególnie ważna stała się ona dla filozofów XVI wieku, odnotowuje się, że już we wcześniejszym stuleciu była szerzej omawiana³. W niniejszym artykule przedstawione zostały wybrane wyniki badań nad odrodzeniową intensyfikacją (na terenie Włoch) analiz dotyczących ludzkiej nieśmiertelności – wybrane, ograniczone bowiem do oceny wpływu na wspomniane zjawisko nowej wizji człowieka i edukacji proponowanej przez humanistów⁴.

pozytywnej odpowiedzi na pytanie o nieśmiertelność (jednostkowej) duszy ludzkiej. Uwaga średniowiecznych myślicieli skupiona była raczej na rozważaniach dotyczących relacji duszy do ciała, charakteru ich połączenia, możliwości ich współdziałania i ewentualnych zdolności niezależnego funkcjonowania. Zob. m.in. Vanni-Rovighi 1936: 5; Di Napoli 1963: 20–50; Kristeller 1972: 187; Kristeller 1979: 30 i nast.

² Intelekt możliwościowy jest częścią intelektu ludzkiego i cechuje się biernością, tj. może przyjmować pojęcia ogólne tworzone przez intelekt czynny. Na temat polemiki dotyczącej jedności intelektu możliwościowego w wiekach średnich zob. np. Thomas 1994 (obszerny wstęp do tłumaczonego tekstu); Siger z Brabancji i in. 2008 (rozległy wstęp); Marenbon 2007: 262–266; Black 2014 (liczne dalsze odniesienia w podanych pracach).

³ Przekrojowe omówienie zagadnienia nieśmiertelności w renesansie: Di Napoli 1963; Blum 2007.

⁴ Warto w tym miejscu przytoczyć słowa Berta Roesta odnoszące się do pedagogicznej koncepcji humanistów i jej oceny (Roest 2003: 117, tłumaczenie cytatu własne – J.P.): „Wielu dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych badaczy historii pedagogiki, od F.J. Niethammera i F. Schleiermachera po ich współczesnych następców, zaakceptowało humanistyczne roszczenia do nowości. Podążając nurtem historiograficznej tradycji, sygnalizowali kryzys ram intelektualnych i kulturalnych pod koniec średniowiecza. Kryzys ten utworował humanistom drogę i przebili się przez skamieniałe i bezpłodne praktyki kulturowe oraz spopularyzowali nową edukację, dostosowaną do potrzeb ludzkości. Przywołani tu historycy myśli pedagogicznej utrzymują, że humanizm renesansowy, «po raz pierwszy», pisał dzieła prawdziwie pedagogiczne: dzieła, które nie odzwierciedlały wyłącznie treści badań, ale także [ujmowały] praktykę wychowania oraz samej edukacji, wprowadzając tym samym ważną koncepcję «Bildung»”.

Doprecyzowując podjętą problematykę, należy podkreślić, że głównym celem artykułu jest analiza wpływu określonych aspektów wizji pedagogiki humanistycznej na zagadnienie nieśmiertelności duszy ludzkiej, stąd nie została w nim uwzględniona humanistyczna myśl edukacyjna *en bloc*, dlatego nie podjęto rozważań dotyczących myśli Guarina z Werony, Wittorina da Feltre czy Piera Paola Vergeria uznawanych za renesansowych „pedagogów”, jako że ich prace nie wiążą się w tak klarowny sposób z intensyfikacją problematyki nieśmiertelności. Co więcej, analizę ograniczono do rozwoju wybranych czynników zmian w koncepcji edukacyjnej humanistów, które – jak się wydaje – miały istotne znaczenie dla rosnącej liczby traktatów o nieśmiertelności, dlatego też dalsze, XVI-wieczne dzieje wymienionych zagadnień wykraczają poza ramy niniejszego tekstu.

Średniowieczne traktaty bezpośrednio odnoszące się do tematyki nieśmiertelności duszy są nieliczne. Wśród tekstów tytułowo ją ujmujących są dzieła św. Augustyna (St. Augustinus 1986), Dominika Gundisalviego (Gundissalinus 1897) i Wilhelma z Owernii (Guillelmus Parisiensis 1897), zaś apologia jednostkowej niezniszczalności wybrzmiała silnie w XIII wieku w reakcji na rosnącą popularność awerroistycznej koncepcji jednego intelektu dla wszystkich ludzi. Faktem jest jednak, że to renesans obfitował w studia na temat nieśmiertelności duszy ludzkiej. Znaczące nasilenie tych dociekań przypada na pierwszą połowę *cinquecento*, wszelako rozwój zainteresowania tymi debatami można dostrzec w *quattrocento*, wówczas bowiem powstało więcej traktatów *stricto* odnoszących się do omawianej materii niż w tak długo trwającej epoce średniowiecznej, ich autorzy to⁵: Marsilio Ficino (Ficino 1482), Agostino Dati (Dati 1503), Jan z Ferrary (Johannes Ferrariensis 1494), Antonio degli Agli (degli Agli 1470), Leonardo Nogarola (Nogarola), Philippus de Barberiis (de Barberiis 1490), Jacopo Camfora (Camfora 1472), Pier Candido Decembrio (Decembrio 1460)⁶. Co istotne dla podjętej tematyki, wszyscy ci twórcy byli humanistami i/lub filozofami. Równolegle zaś, bardziej na modłę scholastyczną i w duchu awerroistycznym, problematykę nieśmiertelności podejmowali m.in. Paweł z Wenecji, Nicoletto Vernia czy Alessandro Achillini. Zatem jednocześnie podejmowano opisywane zagadnienie w dwóch nurtach, przy czym to przede wszystkim pierwszy z wymienionych zaowocował w XV wieku dziełami postulującymi przetrwanie jednostkowej duszy po oddzieleniu od ciała.

Wskazując na taki stan rzeczy, należy zadać pytanie o sprzyjające mu czynniki. Różne przemiany zdecydowały o tym, że wyłoniła się nowa epoka, choć należy zaznaczyć, że nie ma zgody wśród badaczy rozmaitych dziedzin co do głównych jej wyróżników. W powszechnej świadomości, m.in. za sprawą słynnej pracy Jakuba Burckhardta *Kultura Odrodzenia we Włoszech* wydanej w 1860 r., utrwalił się obraz renesansu jako okresu diametralnie odmiennego od średniowiecza i cechującego się odrodzeniem starożytnych ideałów oraz sztuk, nowoczesnością, jak również dominacją indywidualności, realizmu i antropocentryzmu. Takie ujęcie odrodzenia jest dziś uważane przez ekspertów za zmitologizowane i znacznie odbiegające od rzeczywistości⁷. Przykładowo,

⁵ Należy zaznaczyć, że podana lista nie musi być kompletna. Zawiera dzieła o różnym poziomie merytorycznym i kompozycyjnym.

⁶ Na temat tego traktatu zob. Kristeller 1966; Hankins 1990: 417–418.

⁷ Wskazuje się, że Jakub Burckhardt w dużej mierze jest odpowiedzialny za stereotypowy wyobrażenie renesansu, wśród źródeł koncepcji szwajcarskiego badacza są prace m.in. Jeana le Rond d'Alemberta, Stendhala i Julesa Micheleta. Na ten temat zob. m.in. Łempicki 1966: 31–32; Burckhardt 1991: 6; Raczyńska 2009.

pisze o tym Eugenio Garin (1942: 3): „Pojmowanie renesansu bazujące na antytezie pomiędzy «człowiekiem średniowiecznym» a «człowiekiem nowym», między ciemnością przeszłości i światłem rażącym niczym nagłe olśnienie, zawsze okazuje się zbyt niesatysfakcjonujące w dokładnym i konkretnym badaniu różnych postaci i określonych problemów”⁸. Niemniej jednak całkowite zaprzeczenie wizji pierwszych entuzjastów renesansu także stanowi uproszczenie. W istocie nie można nie dostrzec wagi np. antropocentryzmu, a w nim i indywidualizmu, w filozoficzno-literackiej działalności humanistów. Stanowi on dominantę nowej wizji człowieka w humanistycznej pedagogice, która miała na celu (przy pomocy klasycznej edukacji⁹, choć nie tylko) wychowanie i wykształcenie jednostki wszechstronnej, świadomej swojej wartości, umiejącej osiągnąć najwyższy stopień rozwoju. Zatem Burckhardtowskie przekonanie, iż na dorobek ludzi renesansu składa się koncepcja głosząca wartość własną człowieka i jego wyższość nad naturą¹⁰, ma realne uzasadnienie w edukacyjnej myśli humanistów. Właśnie taka pedagogiczna koncepcja humanizmu wpłynęła na znaczący wzrost zainteresowania kwestią nieśmiertelności.

Wspomniane tu ideały znalazły odzwierciedlenie w humanistycznych tekstach, które dotyczyły godności i szlachetności człowieka. Traktaty o tej tematyce stanowiły jeden z pierwszych efektów edukacji określonej jako *studia humanitatis*, a wraz z rozwojem renesansu ich liczba wzrastała, świadcząc o sile uwagi poświęcanej *dignitas* i *nobilitas hominis*. Dla potwierdzenia tego warto wskazać choćby najpowszechniej znanych autorów w tej dziedzinie: Gianozzo Manetti (Manetti 1532), Buonaccorso da Montemagno (Da Montemagno 1540), Bartolomeo Sacchi (Sacchi 1530), Cristoforo Landino (Landino 1469), Bartolomeo Fazio (Fazio 1611), Poggio Bracciolini (Bracciolini 1471) czy Giovanni Pico della Mirandola (Pico della Mirandola 1496)¹¹. Poza tym o godności człowieka pisał wspomniany już Marsilio Ficino¹² i inni odrodzeniowi humaniści i filozo-

⁸ Tłumaczenie cytatu własne – J.P.

⁹ Na ten temat zob. np. Reeve 1996.

¹⁰ Kristeller 1985b: 29: „Niektóre aspekty oddziaływania humanizmu renesansowego są charakterystyczne dla tej właśnie epoki i nie są związane koniecznie z wpływami klasycznymi. Jest to uwydatnienie roli człowieka, jego godności i uprzywilejowanego miejsca we wszechświecie”. Por. także Gentile 1920: 47–113; Gilson 1932: 175.

¹¹ Co oczywiste, data wydania tekstu nie daje informacji o czasie jego powstania, niektóre wymienione traktaty zostały napisane znacznie wcześniej niż mogłoby to wynikać z daty ich publikacji.

¹² Ficino nie jest autorem żadnego traktatu, którego tytuł jednoznacznie zapowiadałby zagadnienie godności czy szlachetności człowieka, niemniej wątek ten jest szeroko obecny w jego twórczości. Na ten temat zob. Vasoli 1995; Garin 1947: 315–317; Saitta 1923: 153–177; Kristeller 1988: 114–123.

fowie¹³. Trzeba podkreślić, że jakkolwiek w tekstach tych, uzasadnienie przysługującej człowiekowi godności i szlachetności obejmowało także specyfikę ludzkiego ciała i jego wyjątkowość w świecie natury, główny ciężar dociekań spoczywał na badaniu unikalności ludzkiej duszy. Racjonalność, która umożliwiła zajęcie nieporównywalnego z innymi stworzeniami miejsca na Ziemi i która – o czym humaniści są przekonani¹⁴ – jest z boskiego nadania, stanowi o wspaniałości duszy człowieka. Wspaniałość ta byłaby zaś znacznie umniejszona, gdyby dusza była śmiertelna. Zasadnicza odrębność bytu ludzkiego ujawniana w intelektualnej, społecznej i artystycznej (w tym literackiej) aktywności straciłaby wówczas swoją doniosłość.

Humanistom nie wystarczało jednak samo uzasadnienie nieśmiertelności ludzkiej duszy, przetrwanie mogłoby wszak przysługiwać gatunkowi ludzkiemu *en bloc*, tymczasem silne pragnienie wiecznej sławy i dążenia do najwyższych osiągnięć było wówczas bardzo zindywidualizowane. Ów indywidualizm w myśli humanistycznej ogniskował się na osobistych doznaniach i celach. Według Paula Oskara Kristellera (1979: 183), można sądzić, że uwaga renesansowych intelektualistów skupiana na problemie nieśmiertelności duszy była na poziomie metafizycznym inną ekspresją tego samego indywidualizmu. Dzięki niezniszczalności duszy życie jednostki, wszystko to, co osiągnęła, mogłoby trwać nieprzerwanie w wieczności.

Jest jeszcze jeden aspekt renesansowej intensyfikacji nieśmiertelności w odniesieniu do humanistycznej pedagogiki. Jak już wspomniano¹⁵, dojrzały renesans, a dokładniej pierwsza połowa XVI wieku, obfituje w teksty dotyczące nieśmiertelności duszy, przy czym są przede wszystkim analizy, w których

¹³ Podobnie jak Marsilio Ficino, liczne inne wybitne postaci tego okresu zajmowały się omawianą materią, m.in. Petrarca, Colluccio Salutati, Leonardo Bruni, Francesco Filelfo, Lorenzo Valla, Leon Battista Alberti, Carlo Marsuppini czy Francesco Zabarella. Należy jeszcze wyjaśnić określenie „humaniści i/lub filozofowie”. Jest ono związane z interpretacją pojęcia „humanizmu”. Od niemal wieku toczy się debata na temat relacji humanizmu do filozofii. Część badaczy uważa, że stanowi on ważne, niemniej odrębne od filozofii zjawisko w intelektualno-literackiej kulturze renesansu (np. Kristeller), inni uznawali go za pełnoprawny składnik ówczesnego nurtu filozoficznego (np. Garin). Na ten temat zob. m.in. Kristeller 1985b; Garin 1965; Domański 1975; Hankins 2003; Hankins 2007; Hankins 2011; Ferguson 1948.

¹⁴ Wtrącenie ma podkreślić religijne nastawienie humanistów. Renesansowy antropocentryzm nie stanowił opozycji do średniowiecznego teocentryzmu (zresztą obie te charakterystyki są uproszczonymi sposobami ujmowania wymienionych epok) w tym sensie, że oznaczał on antyreligijność. Humanisci piszą nie tylko o godności, ale i o boskości duszy ludzkiej ze względu na jej pochodzenie od Boga i jej podobieństwo do tego, co boskie.

¹⁵ Zob. s. 187.

rozważa się niezniszczalność duszy głównie w ścisłym odniesieniu do nowych interpretacji *De anima* Arystotelesa oraz starożytnych komentarzy do tego dzieła, a także i odczytania go przez Awerroesa. Są to więc dociekania w znacznym zakresie przypominające i w treści, i w strukturze rozważania scholastyczne. Opisywane teksty (wiele z nich to komentarze do *De anima*) mają jednak dużo wspólnego z myślą humanistyczną nie tylko dlatego, że do pewnego stopnia część z nich uwzględnia humanistyczne treści, ale także dlatego, że w ogóle mogły powstać dzięki klasycznej edukacji humanistów, której efektem były nowe tłumaczenia pism Stagiryty i komentarzy do nich¹⁶. Wreszcie, ta rozposzechniona edukacja sprawiła, że więcej filozofów potrafiło owe dzieła czytać w oryginale samodzielnie¹⁷. W efekcie, bez względu na to, jak silnie humaniści deklarrowali niechęć do scholastycznego sposobu filozofowania, dali impuls do ponownego podjęcia problematyki nieśmiertelności duszy przez filozofów kontynuujących scholastyczne tradycje schematów pisania.

Pedagogika renesansowego humanizmu obejmuje treści i metody kształtowania człowieka, które zadecydowały o jej antropocentrycznej specyfice. Bez względu na kontrowersje narosłe wokół takiego ujęcia opisywanego nurtu (wobec nierzadkiego spłykania jego charakterystyki), wpływ humanistycznej wizji kształcenia i formowania człowieka na wzrost zainteresowania problematyką nieśmiertelności duszy wydaje się znaczący. Ma on potwierdzenie w samej zawartości traktatów dotyczących nieśmiertelności i efektach przyjęcia nowego modelu edukacji.

Bibliografia

Źródła

- Augustinus St. 1986. *De immortalitate animae*, red. W. Hörmann, Corpus Scriptorum Ecclesiarum Latinorum, (CSEL) t. 89, Wien, s. 101–128.
- Augustinus St. 1986. *De immortalitate animae*, red. J.P. Migne, Patrologia Latina (PL), t. 32, Paris, s. 1021–1034.
- Bracciolini P. 1471? *De nobilitate*, Adam de Ambergau, Venezia.
- Camfora J. 1472. *Dialoghi sull'immortalità dell'anima*, G.F. Da Legname, Roma.
- Da Montemagno B. 1540. *De vera nobilitate orationes duae*, Vind., Augusta.

¹⁶ Na ten temat zob. Bianchi 2007 (liczne dalsze odniesienia w artykule).

¹⁷ Przykładowo, po samodzielnej lekturze tekstów Arystotelesa w oryginale Pietro Pomponazzi doszedł do przekonania, że interpretacja św. Tomasza nauki Stagiryty na temat nieśmiertelności duszy jest błędna (por. Burke 2009: 20–21).

- Dati A. 1503. *De immortalitate animae*, [w:] tegoż, *Opera omnia*, Niccolò Dati, Siena.
- De Barberiis Ph. 1490. *Libellus de animorum immortalitate et de divina Providentia*, Francesco del Tuppo, Napoli.
- Decembrio P.C. ok. 1460. *De humani animi immortalitate*, [w:] Kristeller P.O. 1985a, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, I, Storia e Letteratura, Rome, s. 567–584.
- Degli Agli A. 1470. *De immortalitate animae*, rękopis w Biblioteca Apostolica Vaticana (Vat. lat. 1494).
- Fazio B. 1611. *De humanae vitae felicitate liber, De excellentia ac praestantia hominis*, [w:] *De regibus Siciliae et Apuliae, ..., J. Aubrii, Hanoviae*.
- Ficino M. 1482. *Theologia Platonica sive de immortalitate animorum libri XVIII*, Antonio Miscomini, Florentiae.
- Gundissalinus D. 1897. *De immortalitate animae*, G. Bülow (ed.), *Des Dominicus Gundissalinus Schrift von der Unsterblichkeit der Seele nebst einem Anhang, enthaltend die Abhandlung den Wilhelm von Paris (Auvergne) „De immortalitate animae”, „BGPhMA” („Beiträge zur Geschichte der Philosophie [und Theologie] des Mittelalters. Texte und Untersuchungen) II, 3, Münster, s. 1–38.*
- Guillelmus Parisiensis. 1897. *De immortalitate animae*, red. G. Bülow, s. 39–61.
- Johannes Ferrariensis. 1494. *De coelesti vita: liber noviter editus in quo infrascripta continentur in primis: De natura animae rationalis; De immortalitate animae; De inferno et cruciatu animae; De paradyso et felicitate animae*, Matteo Capcasa, Venezia.
- Landino C. ok. 1469. *De vera nobilitate*, Biblioteca Corsiniana, Roma.
- Manetti G. 1532, *De dignitate et excellentia hominis*, A. Crantandrus, Basilea.
- Nogarola L., *De immortalitate animae*, rękopis w Biblioteca Medicea Laurenziana (Ashb. 180; data powstania tekstu nie jest znana).
- Pico della Mirandola G. 1496. *Oratio de hominis dignitate*, Benedetto Faelli, Bologna.
- Sacchi B. 1530, *De vera nobilitate*, Jehan Petit, Paris.
- Siger z Brabancji, św. Tomasz z Akwinu, Idzi Rzymianin 2008. *Spór o jedność intelektu*, tłum. M. Olszewski, Wydawnictwo Marek Derewiecki, Kęty.
- Thomas St. 1994, *Thomas d'Aquin contre Averroès. L'unité de l'intellect contre les averroïstes suivi des Textes contre Averroès antérieurs à 1270*, Texte latin, traduction, introduction, bibliographie, chronologie, notes et index A. de Libera, Paris.

Opracowania

- Bianchi L. 2007. *Continuity and change in the Aristotelian tradition*, [w:] *Cambridge Companion to the Renaissance Philosophy*, red. J. Hankins, Cambridge University Press, Cambridge, s. 49–71.
- Black D.L. 2014. *The nature of intellect*, [w:] *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, red. R. Pasnau, Ch. van Dyke, Cambridge University Press, Cambridge, s. 320–333.
- Blum P.R. 2007. *The immortality of the soul*, [w:] *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, red. J. Hankins, Cambridge University Press, Cambridge, s. 211–233.
- Burckhardt J. 1991. *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, wstęp M. Brahmer, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

- Burke P. 2009. *Renesans*, tłum. E. Nowakowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Di Napoli G. 1963. *L'immortalità dell'anima nel Rinascimento*, Società editrice internazionale, Torino.
- Domański J. 1975. *Humanizm i filozofia. Kristellerowska i Garinowska interpretacja myśli renesansowej*, „Człowiek i Światopogląd”, nr 2, s. 160–184.
- Ferguson W.K. 1948. *The Renaissance in Historical Thought: Five Centuries of Interpretation*, Riverside Press, Cambridge Mass.
- Garin E. 1942. *Filosofi italiani del Quattrocento*, Le Monnier, Firenze.
- Garin E. 1965. *Italian Humanism: Philosophy and Civil Life in the Renaissance*, tłum. P. Munz, Blackwell, Oxford.
- Garin E. 1947. *La Filosofia*, Storia dei generi letterari italiani, vol. I, *Dal medio evo all'umanesimo*, F. Vallardi, Milano.
- Gentile G. 1920. *Giordano Bruno e il pensiero italiano del Rinascimento*, Vallecchi Editore, Firenze.
- Gilson E. 1932. *Humanisme médiéval et Renaissance*, [w:] tegoż, *Les Idées et les Lettres. Essais d'Art et de Philosophie*, Vrin, Paris, s. 171–196.
- Hankins J. 2007. *Humanism, scholasticism and Renaissance philosophy*, [w:] *The Cambridge Companion to Renaissance Philosophy*, red. J. Hankins, Cambridge University Press, Cambridge, s. 30–48.
- Hankins J. 2011. *Eugenio Garin and Paul Oskar Kristeller, Existentialism, Neo-Kantianism and Post-war Interpretation of Renaissance Humanism*, [w:] E. Garin, *Dal Rinascimento all' Illuminismo*, red. M. Ciliberto, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma, s. 481–505.
- Hankins J. 2003. *Two Twentieth Century Interpreters of Renaissance Humanism: Eugenio Garin and Paul Oskar Kristeller*, [w:] *Humanism and Platonism in the Italian Renaissance*, vol. I, *Humanism*, red. J. Hankins, Edizioni di Storia e Letteratura, Rome, s. 573–590.
- Hankins J. 1990. *Plato in the Italian Renaissance*, 2 vols., Brill, London–Leiden.
- Kraye J. red. 1996. *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, Cambridge.
- Kristeller P.O. 1966. *Pier Candido Decembrio and His Unpublished Treatise on the Immortality of the Soul*, [w:] *The Classical Tradition: Literary and Historical Studies in Honor of Harry Caplan*, red. L. Wallach, New York, s. 536–558.
- Kristeller P.O. 1972. *Renaissance Concepts of Man and Other Essays*, Harper & Row, New York.
- Kristeller P.O. 1979. *Renaissance Thought and Its Sources*, red. M. Mahoney, Columbia University Press, New York.
- Kristeller P.O. 1985a, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, I, Storia e Letteratura, Rome, s. 567–584.
- Kristeller P.O. 1985b. *Humanizm i filozofia. Cztery studia*, tłum. G. Błachowicz, L. Szczucki, M. Szymański, IFiS PAN, Warszawa.
- Kristeller P.O. 1988. *Il pensiero filosofico di Marsilio Ficino*, Le Lettere, Firenze.
- Łempicki Z. 1966. *Wybór pism*, t. 1, *Renesans, oświecenie, romantyzm*, oprac. H. Markiewicz, wstęp B. Suchodolski, PWN, Warszawa.
- Marenbon J. 2007. *Medieval Philosophy: An Historical and Philosophical Introduction*, Routledge, London–New York.

- Pasnau R., van Dyke Ch. red. 2014. *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, Cambridge.
- Roest B. 2003. *Rhetoric of Innovation and Recourse to Tradition in Humanist Pedagogical Discourse*, [w:] *Medieval and Renaissance Humanism. Rhetoric, representation and Reform*, red. S. Gersch, B. Roest, Brill, Leiden–Boston.
- Raczyńska A. 2009. *Renesans włoski z perspektywy Jacoba Burckhardta*, „Wiedza i edukacja”, dostępny na: <http://wiedzaiedukacja.eu/archives/17876> (otwarty 6 czerwca 2016).
- Reeve M.D. 1996. *Classical scholarship*, [w:] *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, red. J. Kraye, Cambridge University Press, Cambridge, s. 1–19.
- Saitta G. 1923. *La filosofia di Marsilio Ficino*, Principato, Messina.
- Vanni-Rovighi S. 1936. *L'immortalità dell'anima nei maestri francescani del secolo XIII*, (Volume 23 of Pubblicazioni della Università cattolica del Sacro cuore) Vita e pensiero, Milano.
- Vasoli C. 1995. *Marsilio Ficino et la dignité de l'homme*, [w:] *La dignité de l'homme. Actes du Colloque tenu à la Sorbonne–Paris IV en novembre 1992*, red. P. Magnard, Champion, Paris, s. 75–86.